

ЕКОЛОГІЯ

УДК 0372-

В.І. Чопик

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 64, м. Київ, 01033

БІОЦЕНТРИЗМ – НОВА ПАРАДИГМА ОХОРОНИ БІОРІЗНОМАНІТТЯ

Наукове обґрунтування деградації довкілля стало відчутним каталізатором освідомлення політичними і адміністративними інституціями сприйняття глобальної екологічної загрози і необхідності вжиття дієвіших заходів забезпечення здоров'я і життя людини.

Проте, незважаючи на активну діяльність міжнародних і національних наукових і громадських організацій, на численні конгреси, наради, симпозиуми державних і наукових діячів, на значну кількість пропозицій й публікацій, сотні захищених дисертацій, “Червоних книг” тощо – скільки-небудь серйозних успіхів у справі збереження довкілля, і насамперед, біорізноманіття, не досягнуто. Логічно запрошується запропонувати екологічний закон який можна попередньо сформулювати так: *«сучасний стан охорони довкілля зворотно пропорційний економічним затратам та кількості публікацій про охорону довкілля»*. В чому причина?

Основних причин, на наш погляд, дві, точніше дві групи причин: науково-методологічні і морально-етичні. В журнальній статті концептуально торкнемося лише деяких аспектів згаданих причин.

Науково-методологічні аспекти збереження довкілля

Розвиток сучасної біологічної науки (в широкому розумінні) висунув перед людством, поряд з глобальними, і чимало етичних проблем. З поміж останніх одним з найважливіших є відношення людини до живого – тобто збереження всієї генетичної різноманітності планети і збереження умов її розвитку.

Визначальним фактором, що обумовлює ступінь збереження біологічного різноманіття, впродовж розвитку науково-технічного прогресу виступає людина. І не тільки як визначальний компонент біологічних систем, але і як соціально-філософський модус в управлінні біосферою.

В структурно-функціональному відношенні очевидні принаймні три рівні біорізноманітності органічного світу: популяційний, видовий та різноманітність

екосистем. Квантом біотичної різноманітності є вид. Біологічний вид є водночас і дискретним віддзеркаленням різноманітності живої природи.

Проблему збереження біорізноманітності варто проаналізувати через призму об'єктивних факторів, які спричинили кризовий стан взаємовідношення людини і природи, що в популярнішій формі прийнято називати екологічною кризою. Ця криза спостерігається на різних рівнях – освітньому, екологічному, економічному, психологічному, моральному. Вона набула сьогодні такого масштабу, що її вже не можна вирішувати гучними гаслами, політичними деклараціями. Вона вимагає нової світоглядницької парадигми, нової філософії. Вирішальним фактором обмеження екологічної кризи є не політика, а освіта, і насамперед, біологічна освіта.

Наприкінці минулого ХХ ст. при ЮНЕСКО створена Комісія з біологічної освіти – єдина спеціалізована комісія в сьогоdnішньому світі, що покликана піднести рівень біологічної освіти в суспільстві до вимог сьогоdnення. В середині 90-х років Комісія розгорнула активну роботу в рамках програми-семінару “Біологічна освіта і суспільство”. В свій час ЮНЕСКО ініціювала й фінансувала програму ліквідації неграмотності в слаборозвинутих країнах. Аналогічно цьому передбачається ліквідація біологічної неграмотності в суспільстві в ближчі десятиріччя ХХІ ст. Всесвітня конференція з охорони навколишнього середовища, що проходила в Ріо-де-Жанейро в червні 1992 р., в своїй резолюції наголосила: “Необхідно змінити цілі і шляхи розвитку цивілізації”. Цей епохальний висновок зобов'язує наукові й освітні інституції, політичні, економічні, філософські школи переглянути всі дотеперішні засади, на яких базувалися їхні концепції за всю попередню історію суспільного розвитку. Ці рішення свідчать про те, що тільки на початку 90-х років починає уже по-справжньому пробуджуватися глобальне біологічне (екологічне) мислення, і що біологічна проблема переросла в соціальну й етичну.

Двадцять перше століття – це століття біології, тому що біологія займає сьогодні абсолютно особливе місце серед фундаментальних наук. Біологія не тільки фундаментальна наука про природу, вона частина нашої культури, цивілізованості й духовності суспільства і водночас одна з найбільш практичних галузей знань.

Проблема взаємовідносин людини і природи існує з часу виникнення людини. Криза полягає саме в системі “природа і людина”. Цю кризу найменували більш сучасним і популярним, дещо звуженим, терміном - екологічна криза.

В контексті взаємовідношення людини і природи загальноновизнаним фактом є визнання людини як кульмінації еволюційного процесу. Для забезпечення свого існування людина одвічно прагнула підкорити сили природи, тобто здобути владу над природою. Тривалий час над екологічними наслідками своєї діяльності людина не замислювалась. Проте, на сучасному етапі розвитку цивілізації виникає невідкладна необхідність переоцінки згаданих етичних основ. Біологічна освіта повинна підготувати людину до розуміння вичерпності природних ресурсів, тобто до усвідомлення того, що підпорядкування сил природи не може для людини залишатися безкарним, якщо воно буде здійснюватися непродумано.

В процесі історичного розвитку взаємозв'язок людини з природою віддзеркалюється в різній мірі і на різних рівнях. В результаті виникає система зі зворотним зв'язком, що проявляється в епізодичних локальних кризах, які змінювали одна одну впродовж розвитку цивілізації. З плином часу всі ці локальні кризи злилися в одну глобальну, що стала особливо помітною в останній чверті ХХ сторіччя.

Першопричиною й передумовою сьогоdnішньої екологічної кризи є, так званий, науково-технічний прогрес, точніше, побічні продукти його розвитку. Хоча з прогресом не сперечаються, однак, є вагомо мотивовані факти та висновки негативних наслідків технічного прогресу. Звичайно, досягнення фізики й техніки незаперечні. При

спорудженні технічних монстрів думали тільки про швидку практичну вигоду. Роль біології (в широкому розумінні) була на другому плані, або просто ігнорувалася. Про неї згадали з запізненням через 40-50 років, коли починають проявлятися негативні наслідки технічних нововведень. З цього випливає, що технічних знань досить лише для підкорення, використання й широкомасштабного завуальованого руйнування природних ресурсів.

Для відновлення природних ресурсів, розуміння законів еволюції та гармонії їх становлення й розвитку, прогнозів можливих змін та їх запобіганню необхідні уже біологічні (екологічні) знання. Дефіцит цих знань особливо гостро відчувається на всіх рівнях управлінського персоналу держави. Керівники і менеджери, які оточують нас, неспроможні орієнтуватися в елементарних біологоекологічних явищах і процесах, що оточують і супроводжують їх впродовж всього свідомого життя. І при всьому тому, *тільки біологія зі всіх природничих дисциплін спроможна служити засобом вивчення і спілкування з різними формами життя*. Це робить біологію основою загального рівня освіти суспільства. З цього випливає загальний висновок про те, що **біологія є інтегральною наукою про навколишнє середовище, природні ресурси та еволюцію всього живого на Землі. Вона поєднує проблеми природничі, технічні, гуманітарні, філософські. У зв'язку з цим їй повинно надаватися домінуюче місце в фундаментальній і загальній освіті суспільства у III тисячолітті.**

Викликом загальнобіологічній освіті є екологія, яка сьогодні стала заручницею справді загально біологічної екології. Особливо захопилися “підготовкою екологів” приватні вузи. І особливо парадоксально те, що кожен технічний вуз, приватний чи державний, сьогодні вважає за можливе готувати екологів, юристів тощо. Постає запитання: на якій базі, на яких традиціях, в якому науковому середовищі, з якими кадрами?

У жодну з природничих наук не проникло стільки невігластва, шарлатанства та формалізму, як в екологію. Люди, які навчаючись у ВНЗ і не чули про екологію, не склали жодного заліку з біології, не кажучи вже про екологію, сьогодні видають себе за екологів, керують екологічними громадськими й державними структурами, диктують свої дилетантські погляди в освіті.

Тут принагідно нагадати загальновідому істину, що **екологія – дисципліна біологічна, її серцевинною суттю є живий організм**. Всі інші, так звані, екології, в кращому випадку, лише окремі можуть претендувати на роль прикладних аспектів екології, а більшість з них – це просто міфи.

Серед передових вчених, громадських організацій західних країн зародилася обґрунтована тривога, що подальша ескалація цього процесу може призвести до знищення багатьох живих форм у найбільш уразливих місцях планети.

Це перша і чи не найважливіша й узагальнююча причина створення вищезгаданої Комісії з біологічної освіти. Коли поглянути на пейзажі України, одразу помітно, що на них колись добре “погуляв” соціалізм, а сьогодні з біблейським розмахом “гуляє” дикий капіталізм. Винищують, топчуть, забруднюють і спотворюють ті острівці природи, що ще збереглися відносно незайманими. Вздовж автомобільних та залізничних шляхів, навколо озер і водоймищ, місцях рекреації сміттєві звалища є невід’ємними і найхарактернішими елементами сучасного українського ландшафту. Це різко контрастує з ландшафтами європейських країн. Чи це не одна з причин, коли нам ввічливо під різними приводами відповідають, що нам ще ранувато в Європу?

Другою причиною цього явища є те, що до кризового стану сучасну цивілізацію призвела обмежена антропоцентрична концепція й методологія. З позиції сучасної біології це був однобічний підхід, коли все підпорядковано потребам й інтересам людини. Зрештою людина опанувала подвійну роль на Землі: як творця і як руйнівника.

Про це свідчать слова Св. Івана Богослова з книги “Одкровення” (Апокаліпсис), де він ставить запитання: чи людина вінець творіння, чи руйнівник, котрий неминуче приведе Землю до катастрофи. В свій час Аристотель прозорливо вказував на обмеженість інтелектуальної сили, яка не опирається на мораль: “Природа дала людині в руки зброю інтелектуальну і моральну силу, але вона може користуватися цією зброєю і в зворотний бік, тому людина без моральних засад виявляється істотою нечестивою і дикою”. Пізніше цю ідею розвиває і досліджує відомий австрійський фізіолог і психолог Конрад Лоренц. Він обґрунтував ідею постійної присутності у людини агресії у формі “войовничого ентузіазму” – інтенсивної реакції, що сформувалась в філогенезі і модернізується в культурному розвитку. Це те, що за комуністичного режиму називали активний, ініціативний, енергійний (не розумний). “Войовничий ентузіазм” – своєрідна “життєва сила” будь-якого індивідууму, що служить основою як соціально корисних явищ – наукових, художніх, освітніх, добродійних, так і соціально-небезпечних явищ – війни, жорстокість, агресивність, пригнічення слабших тощо. Він робить загальний висновок: людина – це один з видів ссавців, за своєю натурою хижак, споживач, в ній міцне мисливсько-кроманьйонське начало. У людини немає природних ворогів, окрім самої людини.

По-третє, чому саме комісія з біологічної освіти (а не вузько екологічної)? Тому, що з погляду біологічної науки люди за своєю природою різні, кожен індивідуум зі своїм специфічним генотипом, у кожного своє розуміння ідеальності й у кожного свій інтелектуальний і фізичний потенціал. Ось чому комуністична ідея зробити усіх людей рівними і створити їм ідеальне життя утопічна і потерпіла крах, в т.ч. і через недооцінку законів біології.

Капіталізм вирішує ці питання приземлено практично – зробити всіх людей вільними і тоді людина вільна сама вибрати свій ідеал, реалізувати свої природні можливості, свій генетичний потенціал.

В цьому контексті біологія (екологія) пов’язана з соціальними, економічними, географічними, психологічними й демографічними аспектами. Ще такий приклад.

Проблема забруднення Землі стала відчутною через 200 років з часу старту технічної революції, проблема засмічення Космосу виникла через 50 років після початку космічної ери, проблема засмічення Антарктиди і Евересту виникла через 30-40 років після початку їх засвоєння. Це свідчить про прогресуючу і незворотну тенденцію поглиблення екологічної кризи, кризи постіндустріальної цивілізації.

Уявімо собі чисто теоретично таку картину. Через 40-50 років слабозрозвинутих країн не буде, весь світ досягне сучасного шведського, норвежського чи сингапурського рівня економічного розвитку. У зв’язку з цим всі цифри в 10-20 разів (для різних країн) перевищать нинішні рівні світового виробництва і споживання.

Біологічно грамотним людям неважко уявити собі, що подібні показники виробництва означали би таке виснаження ресурсів усіх видів, таке забруднення Землі, океанів, атмосфери, парниковий ефект такого масштабу, що екосистема планети не витримала би такої глобальної індустріальної агресії і була би майже чілком зруйнованою в своїй континентальній частині.

Пристосувальні реакції психіки людини до збіднення біотичного різноманіття довкілля ще не визначені і експериментально не обґрунтовані. Але, на думку деяких фахівців, не виключено, що саме вони призводять до комплексу антисоціальних вчинків, егоцентризму, агресії, руйнуючи зв’язок не лише між самими людьми, але і між людьми і живою природою.

За останні 40-50 років науковці висували чимало програм, скажімо “людина і біосфера”, програма “ООН ЮНЕП”, “екологічно стійкий розвиток”, Червоні книги та інше, але потрібного ефекту не досягнуто. Забруднення атмосфери Землі й океанів,

виснаження ресурсів, збіднення біорізноманіття продовжується зростаючими темпами. Де ж вихід?

Автори відомих книг “Пределы роста” та “За пределами роста” Данієлла і Деніс Медоуз[4] запропонували модель “Мир-3” – розумне збалансоване використання і відновлення природних ресурсів, тобто *розумний баланс розвитку економіки, підвищення рівня життя й визначення межі зміни довкілля*.

Аналізуючи всі згадані заходи, ми дійшли висновку, що **єдиною альтернативою антропоцентризму може бути тільки біоцентризм – нова наукова і філософська концепція** (парадигма), в основі якої центром і вищою метою світогляду є життя в усіх формах його існування. Проф. Уілсон (E. Wilson) [23], директор Природничого музею Гарвардського університету вживає термін “біофілія” (любов до життя), дещо вужчий, на нашу думку, популярний термін. Аналогічно А. Горн [2], використовує термін “екологія душі”, зовсім не науковий термін, а лише розрахований на віруючих євангелістів, представником яких він є й активно популяризує приналежність до цієї конфесії. Проф. Московського університету М.В. Гусев [3] в поняття біоцентризму вкладає дещо інший зміст – ідею біоцентричної конституції.

Сутність біології сьогодні не тільки у вивченні живого, але і у відповідальності за збереження і виживання всього живого на Землі. Біологія повинна постулювати основну увагу на з’ясуванні спільних та відмінних рис, на з’ясуванні межі між живими істотами. Чому одних люблять і охороняють, інших відстрілюють і знищують. А вони всі живі істоти і мають однакове право на життя. Біоцентризм передбачає рівноцінність усіх форм живих істот, він виключає розподіл їх на корисні й шкідливі (як це практикує антропоцентризм). Шкідливих рослин і тварин не існує, є лише недостатньо вивчені. Ми пропонуємо доповнити сучасне визначення біології: **“Біологія – наука про живу природу та збереження всього живого”**.

Вищою об’єктивною цінністю (яка не може переглядатися) є людина. Власне тільки об’єктивна цінність (всі інші є суб’єктивними) може бути методологічною платформою всесвітньої релігії, яка запровадить нову мораль (Аристотелівську), незалежно від часу, справедливу й рівну для кожної живої істоти.

Біоцентричне мислення усіх освічених людей, справжніх “Homo sapiens”, повинно замінити антропоцентризм. Біоцентризм – цінність універсальна, об’єктивна, неминуща, це категорія позачасова. Ідея біоцентризму співзвучна з ідеями М. Лютера, В. Соловйова, А. Швейцера.

Мартін Лютер виступив з ідеєю вселенської релігії, російський філософ В. Соловйов повторив ідею Лютера в частині об’єднати всі християнські релігії. І той і той зазнали невдачі. А. Швейцер стверджував, що “Благоговіння перед життям” повинно стати основою етичного оновлення людства. Біоцентризм передбачає не тільки благоговіння, але й захист і збереження життя всього живого.

Біоцентрична концепція й філософія, на відміну від політичної, об’єднує усіх, в ній знайдуть інтерес кожен окремо і всі разом. Бо це інтерес виживання, до чого не закликає жодна з політичних концепцій та більшість релігійних конфесій. Винятком є хіба що буддизм. “Даоїзм” (релігія Дао) вчить поважати природу, жити з нею у гармонії, бо вона єдине ціле з їхніми богами.

Біоцентризм повинен і може стати транснаціональною світовою релігією, яка передбачає нове біологічне мислення для формування нового менталітету людей усіх конфесій і націй, нових етичних норм поведінки людини, взаємодії людини і природи.

Біоцентризм – об’єднуюча ідея спільноти, фактор соціального, наукового і морально-етичного прогресу. Це, як і національна ідея, пасіонарний згусток філософії життя, інтелекту і моралі людини ХХІ століття. Як колись латина засвідчувала

культуру й освіченість людини і цивілізованість суспільства, так і біологічне мислення, екологічна етика і культура стануть мірилом цивілізованості суспільства XXI століття.

Біоцентрична парадигма може і повинна стати 12-ою заповіддю “Берегти життя всього живого”, бо 11-ою заповіддю деякі вчені вважають “Поважай права людини”, запропоновану Павлом XXIII, а папа Іван Павло II заснував при Ватикані “Інститут життя”.

Тому в детермінантному сенсі сьогоденній гуманізм повинен бути біологічно мотивованим. На жаль, на перешкоді інтенсивному поширенню й освідомленню біоцентричності світської релігії останніми роками стала глобалізація. Точного і повного визначення цього терміну сьогодні немає. Більшість сходиться на такому визначенні: “Глобалізація – це соціальний феномен, який охоплює поняття розширення, поглиблення та прискорення світових взаємозв’язків в усіх аспектах сучасного суспільного життя”.

Чому так? Глобалізація сповідує задоволення матеріальних потреб людини. Натомість, як біоцентризм (біофілія) на перше місце, як ми вже згадували вище, ставить духовність. Біоцентризм (біофілія) передбачає альтруїстську релігійну доктрину.

Глобалізація – ідеологія бізнесу, розрахована на людину-споживача, спрямована до одної цінності: винахідливість, уміння, максимальне використання. Мораль глобалізації – прагматизм і цинізм.

З вищенаведеного випливає, що глобалізація – це нова сучасна ступінь антропоцентризму, постіндустріального й інформаційного суспільства.

Сучасна трансформація наукових концепцій, зміна акцентів у визначенні пріоритетних напрямків освіти, науки, вироблення мови екологічної етики і моралі, гуманізація життя людини – ось ті засади, на яких може сформуватися нове біологічне мислення, нова біоцентрична філософія.

Там, де немає поваги до довкілля, де винищують живі істоти, там немає й поваги до прав і свобод людини. Такий висновок роблять біологи (екологи), оцінюючи кризовий стан взаємин між природою і людиною.

Морально-етичні аспекти збереження біорізноманіття

З теоретичного погляду, знищення біорізноманіття призводить до збіднення генофонду рослинного й тваринного світу. З морально-етичного погляду – є у значній мірі егоїстичним, бо порушує антропоцентричні побудження людини розглядати біологічні ресурси як тест ступеня їх використання у власних цілях. Бо кожен біологічний вид – це невідновлюваний біоресурс, у зв’язку з чим його наукова і практична цінність незаперечні.

Отже, збереження біорізноманіття має, окрім наукової, також духовну й психологічну цінність в контексті формування ментальності людини, оскільки гармонія й конкуренція людини з природою точаться з споконвіків. З поміж багатьох морально-етичних проблем охорони біорізноманіття, окрім вже згаданих вище, детальніше зупинимося на питанні ролі і значенні “Червоних книг”, які набули в останній чверті XX сторіччя значної популярності.

Нагромадження фактів негативного впливу діяльності людини на навколишнє середовище обумовило створення 1948 року при Міжнародному союзі охорони природи (МСОП) постійної Комісії щодо зникаючих видів рослин і тварин (Survival Service Commision – дослівно “Комісія виживання”). З цього часу починається всесвітній перепис зникаючих видів флори і фауни. Впродовж шести років Комісія шляхом анкетного обстеження проаналізувала стан тих видів рослин і тварин, яким, на

думку спеціалістів в майбутньому загрожує небезпека зникнення. Ці відомості й лягли в основу одного з важливіших міжнародних документів сучасності – *постійно оновлюваної* “Червоної книги”.

Ідея створення Червоної книги належить англійському зоологу, професору Пітеру Скотту. “Червона книга” – це збір фактів про унікальних поселенців нашої планети, над якими нависла небезпека зникнення в часи розквіту цивілізації. Юридичної чи іншої нормативної функції “Червона книга” не несе.

У 1958 році Комісія щодо зникаючих видів рослин і тварин звернулася з закликом до науковців сорока країн світу організувати дослідження стану рослин і тварин, яким загрожує небезпека знищення. Саме з цього часу у багатьох країнах світу розпочалася інтенсивна праця з складання списків зникаючих і рідкісних видів рослин і тварин. В Україні вперше в СРСР такий список був складений в 1961-1962 роках і опублікований в 1963 році окремою брошурою (Чопик, [16]).

“Червона книга України”. Реальна чи віртуальна?

Починаючи з 30-х років 18 ст. працями К. Ліннея розпочалася інвентаризація флори нашої планети. Тоді ж К. Лінней вперше вжив термін “флора” в своїй праці “Флора Лапландії” (“*Florula Lapponica*”, 1732 р.) Всесвітній перепис всього флористичного різноманіття продовжується до наших днів. В розвинутих країнах він завершився, здебільшого, в середині ХХ ст. Ці країни вже давно розпочали повторний облік флори своїх країн і навіть цілих континентів. Проте, вже на новому, вищому науковому рівні, із застосуванням новітніх методів і технологій і, що найважливіше, з врахуванням екологічних наслідків деградації флори. Ця деградація найоб’єктивніше віддзеркалюється на динаміці ареалів видів рослин і тварин при їх картографічному відтворенні. Тільки Україна й по сьогодні послуговується морально і фахово застарілою “Флорою УРСР” п’ятдесятирічної давності, що є найвідчутнішим відставанням флористів-систематиків України за останні 30 років. Сьогодні флористи-систематики, як фахівці, категорія вимираюча. Захоплення, так звані, “популяційним рівнем” призводить до того, що кандидат наук знає лише кілька видів, а то й один вид флори, якщо дисертація присвячена подібній темі: “Популяційна організація *Symphytum cordatum*”.

В процесі поглибленого вивчення, використання й ознайомлення з навколишнім рослинним світом, натуралісти й прості аматори відзначають масове поширення одних видів і зрідка, або поодинокі – інших. До останніх стає підвищений інтерес завдяки їх практичним властивостям, або чисто психологічним, оскільки вони рідкісні і тому заслуговують на увагу. З плином часу серед освічених представників суспільства стихійно формується два світи на Землі: світ шанувальників природи і світ споживачів ресурсів природи.

Історію видової охорони рослин можна поділити на два періоди: емпіричний і науково-креативний.

Емпіричний період (середина 19 ст. до середини 20 ст.).

Хронологія емпіричного періоду бере свій початок з античних часів. Глечики (*Nelumbo*, *Nuphar*) – чи не перша квітка, яка була освячена і охоронялася в Єгипті як символ Бога Озиріса. В різних народів існували свої представники рослинного царства, що символізували їх традиції та поклоніння перед представниками богині флори: у римлян – троянда, французів – лілія (ірис), японців – сакура, українців – мальва, турків і голландців – тюльпани, канадців – клен.

На національних прапорах країн зображені різноманітні рослини: Канади – клен, Лівану – кедр, Голландії – тюльпан тощо. Все це засвідчує про історичний розвиток

особливого ставлення людини до окремих, найрепрезентативніших і значущих в її житті представників флори (і фауни) території, де вона народилася, і де формувався її менталітет.

Поступово ідея охорони видів рослин з альтруїстичної потреби окремих ентузіастів переростає в проблему загальногромадську, загальнодержавну. Так, вперше під державну охорону взято едельвейс – білотку альпійську (*Leontopodium alpinum* Cass.) в Швейцарії 1878 р., тис ягідний (*Taxus baccata* Cass.) в Австро-Угорській імперії 1908 року та деякі інші.

Якщо едельвейс взятий під охорону як символ і легенду гірських мешканців Альп, то тис вперше взятий за його цінну деревину. Після того, як Велика Британія практично винищила тисові ліси у своїй країні на побудову свого могутнього флоту, вона розпочала закуповувати деревину тису як незамінний матеріал для облицювання опалубки суден і для корабельних мачт, бо деревина тису стійка до вологи (в народі його називають “негний-дерево”);

Міжнародна Червона книга, як і національні Червоні книги, була задумана у форматі перекидного календарю на триколірному папері – червоному, жовтому та зеленому. На червоних сторінках поміщають види, яким загрожує безпосередня небезпека зникнення або вже зниклі. На жовтих – рідкісні, потенційно вразливі в подальшій перспективі види. На зелених сторінках розміщені види, які в результаті вжитих заходів, опинилися поза загрозою і тому перенесені з червоних сторінок на зелені або жовті. Червона книга постійно поновлюється перестановкою кольорових сторінок, знаходиться в постійній динаміці і відображає реальний статус кожного виду на певному етапі моніторингу. Такі книги видаються в кількох примірниках, які зберігаються в офіційному органі, який опікується проблемами охорони довкілля, в науковій установі, яка координує й моніторить стан охорони зникаючих видів та в центральній науковій бібліотеці країни. Всі інші публікації не є справжніми і реальними “червоними книгами”, вони можуть слугувати як коментарі до червоної книги, або віднесені до категорії “червоних списків”.

Не зайвим буде тут згадати історію підготовки першого видання “Червоної книги УРСР” в 70-х роках. Рукописний матеріал (рослинний світ) був готовий завчасно і виданий за редакцією К.М. Ситника у вигляді окремої книги під назвою “Редкие и исчезающие растения Украины” (Чопик, [20]). Для випуску офіційного видання “Червона книга УРСР” необхідно було отримати дозвіл вищих партійних органів. Отримали, але вже тоді, коли була опублікована “Красная книга СССР” в Москві (1978 р.) після чого в прискореному темпі окремі родини з книги “Редкие и исчезающие растения Украины” були розподілені між окремими співробітниками Інституту ботаніки АН УРСР для перекладу з російської і у такий спосіб впродовж кількох тижнів була зверстана “Червона книга УРСР”.

Наше прохання видати “Червону книгу УРСР” за зразком і форматом “Міжнародної Червоної книги” видавництвом “Наукова думка” АН УРСР не було враховано. Директор видавництва доктор ф.-м. наук Ю.О. Храмов відповів, що видавництво спеціалізується на виданні книг, а перекладні календарі виготовляються у Латвії. Якщо звертатися до спеціалізованого видавництва, це займе чимало часу. Тому й було вирішено друкувати перше видання за московським зразком. У Міжнародному стандарті видану “Червону книгу” мені довелося бачити лише в Ризі в Інституті біології Латвійської академії наук. Назва і червона палітурка ще не визначають справжньої “Червоної книги”.

Відступ від стандарту Міжнародної Червоної книги призвели до нівелювання самої ідеї. За 16 років, що минули від часу першого видання, вийшло друком друге видання “Червоної книги”, а ще через тринадцять років опубліковано третє видання

“Червоної книги” (2009). Але за цей час не було збережено жодного виду рослин, тобто не “перенесено з червоного листа на зелений”, а тільки необґрунтовано зростала загальна кількість видів, більше ніж в чотири рази. Так, “Червона книга” перетворилась з реальної у віртуальну, замість динаміки в якісному напрямі, замість постійного оновлення категорійності у вигляді кольорових листів, вона перетворилась в застійну, звичайну книгу, у якій кількість видається за прогрес, а насправді це просте накопичення публікацій у вигляді звітної інформації. Яскравим прикладом цього є “парад” обласних і регіональних “Червоних Книг”, що спостерігається останнім часом. І нарешті у вересні 2012 року на форумі видавців у Львові я побачив одностомне видання Червоної Книги України. Виникає питання, для чого було приймати “закон”, “Положення” та інші нормативні документи про “Червону Книгу”? Роки йдуть, а радянський менталітет гігантоманії залишається. Більше того, замість критичного й професійного аналізу до другого й третього видань занесені звичайні види, що масово поширені в природі, яким практично нічого не загрожує. Такі види, в силу своїх специфічних біолого-екологічних особливостей, як були рідкісними сотні тисяч років тому, так і залишаються такими на невизначений час, якщо їхньому середовищу не загрожуватиме небезпека деградації або знищення.

Причиною такої “червонокнижкової віртуальності” є: а) відсутність науково-обґрунтованих об’єктивних критеріїв і теоретичної концепції відбору й оцінки статусу фітосозологічних об’єктів. Натомість у II і III виданнях домінують суб’єктивний, випадковий, й не професійний підхід до відбору видів рослин та їх категорійності. Складається враження, що деякі укладачі навіть не заглядають до Гербарію Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, щоб звіритися з фактичним станом статусу того чи іншого виду, хоча і там часто відсутні збори гербарних зразків видів останніх 10-15 років, які занесені до “Червоної книги”. А більшість укладачів не бачили ні в природних умовах, ні в гербарних колекціях описуваних видів. Ось чому щонайменше чотириста видів рослин необхідно вилучити з III видання “Червоної книги” (2009 р.). З решти двохсот видів половину перенести до регіональних “червоних списків”. Оскільки цілком очевидно, що таку кількість видів ні фізично, ні організаційно охороняти неможливо. Якби забезпечити моніторингове монографічне дослідження хоча б десятка видів чи популяцій, це було би суттєвим і реальним прогресом у справі біосозології взагалі і аутфітосозології зокрема. Сьогоднішній підхід зводить нанівець саму ідею “Червоної книги”, яка не захищає, а лише декларує нереальну охорону видів та їх популяцій.

В чому віртуальність “Червоної Книги”? В тому що пройшло 32 роки з часу публікації першого видання, а стан охорони рослин залишається незмінним. Значить, реального практичного втілення ідеї немає. Навіть ті дві-три популяції рослин, середовище існування яких знищено, неінтродуковані в заповідники або ботанічні сади з метою їх розмноження з наступною реінтродукцією в природні умови.

Кому як не нашому поколінню, при якому зародилася ідея “Ч.К.”, взяти на себе відповідальність перед наступним поколінням за *реальне* збереження унікальних представників флори України.

До речі, першоджерелми першого видання “Червоної Книги УРСР” були вперше складені списки рослин [1963, 1970, 1978], які вперше презентували всю відому на той час інформацію про рідкісні та зникаючі види рослин на території України. Наступні видання “Червоних Книг” – компіляція першого видання “Ч.К.” та інших публікацій на цю тематику, значно доповнені часто баластними видами. Виникає питання, чим керувався відповідальний редактор та автори опису видів, які практично жодного разу не посилаються у зносці “джерела інформації” ні на “Ч.К.” першого видання ні на інші

попередні пулікації, при тому, що всі 240 видів та їх мапи поширення повторюються у 2 і 3 виданнях “Ч.К.”.

2) Науково-креативний період (з середини ХХ ст. до наших днів).

Відсутність логічного понятійно-термінологічного арсеналу в системі визначення созологічного статусу кожного конкретного виду, чи популяції призвели до плутанини і хаосу в аутфітосозології. Критерії визначення категорійності охоронного статусу виду (популяції) вкрай розпливчасті, не конкретні, не мотивовані ні кількісними показниками, ні якісним станом середовища існування виду (популяції).

Безперечно, перше видання “Червоної книги УРСР” (1980 р.) відіграло важливу позитивну роль.

По-перше, це було першим оригінальним офіційним зведенням видів флори України в національних масштабах, що потребують охорони.

По-друге, в інтенсифікації флористичних і фауністичних досліджень в Україні, а відтак і в охороні живої природи в широкому розумінні.

По-третє, пробудило усвідомлення значного загалу про значення живої природи та її основних компонентів в матеріальному і духовному житті людини. І насамкінець, піднесло популярність науки ботаніки і зоології, як найактуальніших і фундаментальних дисциплін сучасної біології.

В загальноосвітньому контексті назва “Червоної книги” була чимось незвичним, знаковим і новим на ті часи. Десять примірників у спеціальному подарунковому оформленні було презентовано членам Політбюро Компартії України, що дало зелене світло для популяризації такої нетривіальної назви книги. На неї з’явилися позитивні рецензії й відгуки в наукових і популярних періодичних виданнях. Назва й символіка зачаровувала натуралістів, політиків та громадських діячів. Депутати наводили як приклад, коли якісь матеріальні явища чи об’єкти необхідно було охороняти як зникаючі.

Студенти Київського університету ім. Тараса Шевченка на своєму святі “Дні біолога” (1981 р.) вивісили список продуктів, що зникали на той час з прилавків магазинів і які необхідно занести до “Червоної книги” (т.з. “дефіцит”). Хоча на той час це була смілива й ризикована акція, оскільки не вписувалася в рамки існуючої цензури.

В чому сьогодні немає нестачі, так це в ідеях, прогнозах, проектах щодо збереження і деградацію довкілля, знищення біологічних видів, зміни клімату, зведення тропічних лісів тощо.

Прогнози щодо знищення видів чи цілих біомів вражаючі. Це здебільшого випадків прикидки й допущення. Вони переважно змодельовані на комп’ютерах і є надто схематичними й узагальнюючими, стохастичними. Наприклад, еколог Н. Майєрс у 1978 році (цит. за А. Ньюменом) прогнозував, що до кінця ХХ століття вимре понад один мільйон видів. Директор Місурійського ботанічного саду П. Рейвен заявив у Конгресі США у 70-х роках, що оскільки в останній чверті ХХ століття практично всі тропічні ліси будуть знищені, ми вимушені рахуватися з тим, що за цей період в тропіках від голоду вимре 1 млрд. людей. Воістину американські масштаби. Не доказова, і надто гіпотетична точка зору. Нічого подібного не сталося. У цьому сенсі і до відбору видів до “Червоних книг” варто ставитися більш реалістично і приземлено.

Теоретичні засади аутфітосозології

Еволюційний процес завжди супроводжувався вимиранням видів і цілих флор і фаун, які не витримували геологічних, кліматичних чи космічних катаклізмів, а окремі види боротьби за існування. Вимирання видів, що продовжується і сьогодні, і відбувається двома шляхами – природним, еволюційним і в результаті дії

антропогенного фактору. Антропогенний фактор обумовлює знищення середовища існування організмів, і в результаті чого зникають види чи їх популяції. Вживання терміну “вимирання” в цьому контексті некоректне, оскільки це поняття біологічне. Біологічний потенціал і тривалість життя рослинного виду суто індивідуальні і нікому ще достовірно невідомі.

Філософське тлумачення феномену вимираючих видів вимагає сприймати їх не тільки в сучасному, в реальному їх прояві на даному етапі, але і в стохастичному статусі, через призму часового й просторового критеріїв їх існування в майбутньому.

В геологічній історії Землі існували принаймні чотири (деякі вчені, С.Берг, 1936 р. та інші, вказують на кілька десятків) великі періоди цілковитої зміни флори й фауни нашої планети. На зміну одних типів флори й фауни з'являлися нові, екологічна пластичність яких дозволяла їм пристосуватися до нових кліматичних, фізико-географічних і біотичних трансформацій. Сьогодні планета Земля переживає чергову стадію вимирання видів. Правда, цей процес поглиблюється й прискорюється антропогенними й техногенними факторами. Але й без них процес вимирання не зупиниться, буде продовжуватися, можливо, сповільненішими темпами. Останнє глобальне вимирання відбулося 65 млн. років тому, коли вимерли динозаври. Це було закінченням ери динозаврів і початком ери ссавців та квіткових рослин.

На зміну першим наземним рослинам риніофітам прийшли плавунові, на їх зміну прийшли папороті, їх змінили голонасінні, нарешті близько 65 млн. років тому на Землі запанували квіткові рослини.

На думку багатьох палеоботаніків [1,23,24], вимерло живих організмів більше, ніж їх існує сьогодні на Землі. Відбувається зміна рослинних формацій чи цілих флор, хоча окремі їх представники існують, навіть процвітають і донині. Такими живими пам'ятниками природи в рослинному світі сьогодні вважають гінкго (*Ginkgo*), метасеквойю (*Methasequoia*), секвойядендрон (*Sequoiadendron*), тис (*Taxus*) та багато інших. Будучи третинними реліктами, які досягли свого процвітання понад 65-100 млн. років тому, вони збереглися окремими феноменами в природі до наших днів: культивуються в садах і парках практично на всіх континентах. Вони врятовані людиною (без “Червоної книги”) шляхом інтродукції в різні умови ботаніко-географічних областей світу.

Тут можна висловити припущення, що зміна формацій лісів з домінуванням згаданих представників могла відбуватися не тільки під прямим впливом змін клімату, а опосередковано шляхом їх витіснення конкурентоздатнішими формаціями інших типів рослинності. Аналогічні процеси спостерігаються і в нашу добу. Наприклад, це відбувається з душекією зеленою (*Duschekia viridis* (Chaix) Oriz) в Карпатах, Альпах, Балканах, де конкурентоздатніші породи лісу (хвойних і широколистих порід) витіснили її на верхню межу лісу, де вони вже неспроможні конкурувати з душекією зеленою. Якби душекія зелена володіла якимось декоративними чи іншими якостями, вона була б введена в культуру як і згадувані вище древніші релікти.

Ось чому природний процес вимирання видів відбувається в природі постійно, але дуже повільно, триває мільйони років. І наші теперішні “рідкісні” види проіснують сотні тисяч років, якщо людина своєю опосередкованою діяльністю не буде прискорювати цей процес. На жаль, сьогодні, де-не-де, всеж спостерігається знищення в окремих регіонах планети найвразливіших представників флори і фауни.

Сьогодні ми є свідками того, що ентузіазм в справі охорони довкілля і взагалі енвайроменталістський рух спадає. Риторика триває, кількість публікацій, як і кількість дисертацій зростає, а реального прогресу ні в охороні довкілля в цілому, ні в охороні окремих видів немає. Декларуваннями, заявами, “Червоними книгами”, “Зеленими книгами”, Зеленими партіями деградацію довкілля не зупинити, необхідні вже серйозні

практичні дії. Це продовжуватиметься доти, доки наукові й громадські організації не доб'ються такого рівня біологічного та екологічного мислення політиків, які спроможні будуть трансформувати політику в науку, а не науку в політику, як це практикується сьогодні.

Зв'язки аутфітосозології з іншими науками

Аутфітосозологія – інтегральна наука, що включає в себе систематику, еволюцію, екологію, ценологію, історичну географію рослин, етнографію й суспільствознавство. Аутфітосозологія розглядає біологічний вид як систему, що підлягає збереженню в усіх його проявах і окреmostях. Ця система складається з дискретних одиниць – видів, підвидів, популяцій, які складають континуум, що виражається в системі вищого рівня – ценотичних, флористичних комплексах, у регіональній і планетарній екосистемах.

Отже, таксономічний, екологічний та хорологічний критерії повинні виступати головними критеріями відбору й визначення статусу аутфітосозологічних об'єктів.

Визначальним критерієм чи підходом відбору об'єктів є популяційний критерій. Найчастіше охороні підлягають популяції, а не вид в його повному ареалі, за винятком вузьких ендеміків та острівних видів.

Кожен вид – це індивідуальний продукт еволюції, тому його необхідно розглядати в контексті консортивних, всеохоплюючих зв'язків з природними й фізико-географічними умовами та неадекватністю його реакції на конкретні умови свого існування. Потенційний біонт¹ виду значно ширший, екологічно пластичніший, ніж його прояв в даному ареалі в конкретний момент його дослідження. Біонт виду практично не проявляється в повній мірі, оскільки вид ніколи не займає всього ареалу, потенційно можливого для нього. В цьому контексті варто зауважити, що на даному принципі і базується картування ареалів видів рослин квадратно-сітковим методом, який передбачає прогресивну чи регресивну динаміку ареалу.

Тому при визначенні охоронного статусу виду (чи його картуванні) ми оцінюємо лише частково його реакцію на умови існування, ареал та стан популяції, які переломлюються через суб'єктивне сприйняття й оцінку дослідника. Стає очевидним, що будь-який вид чи його популяція повинні розглядатися як складовий елемент багаторівневих природних систем. Водночас, кожен вид є відносно автономним об'єктом природної системи, що й виражається в його не автономності до зовнішнього середовища, в неоднакових закономірностях індивідуального розвитку й нормах реакції на вплив зовнішніх факторів.

Ця обставина дозволяє і зобов'язує дослідника диференціально підходити до оцінки охоронного статусу кожного виду чи його популяції в кожному часовому вимірі й відрізьку ареалу та характеру впливу середовища його існування.

Ось чому популяції одного й того ж виду у різних точках ареалу, а також і в різних екологічних, фізико-географічних умовах можуть і повинні мати різний охоронний статус. Наприклад, *Galanthus nivalis* L., *Huperzia selago* (L.) Bernh., *Lunaria rediviva* L., *Staphylea pinnata* L., *Narcissus angustifolius* Curt., *Campanula carpatica* Jacq., *Adonis vernalis* L., *Crocus banaticus* Heuff., *C. susianus* Ker.Gaml., *C. heuffelianus* Herb., *Paeonia tenuifolia* L., деякі види роду *Stipa* та багато інших, можливо й заслуговують на якусь форму охорони, але аж ніяк не в “Червоній книзі”, адже їм не загрожує небезпека зникнення. Вони процвітатимуть ще сотні тисяч років, якщо Землю не спіткає якась космічна чи інша глобальна катастрофа.

---

¹ Біонт – це сукупність біологічних і фізіологічних реакцій виду на умови середовища(за С.І. Коржинським, 1892) або “норма реакції” виду на умови середовища (за Р.В. Камеліним, 1973, 1987).

Неадекватну реакцію на вплив навколишнього середовища засвідчують живі свідки колишніх геологічних епох Землі – третинні релікти, які успішно і масово сьогодні культивуються в різних країнах світу завдяки ентузіастам-аматорам, але чомусь без обмовок занесені до “Червоної книги України”. Це такі представники рослинного світу як бузок східнокарпатський (*Syringa josikaea* Jacq.) в культурі з 1830 року; білотка альпійська (едельвейс *Leontopodium alpinum* Cass.) – в культурі з 18 ст.; пізньоцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.) в культурі з 1561 року; первоцвіт борошнистий (*Primula farinosa* L.) в культурі з середини 16 ст., карпатська популяція в околицях с. Ясиня, цього масово поширеного в Європі виду, очевидно, знищена, оскільки знищено середовище її зростання; сугайник угорський (*Doronicum hungaricum* Reichenb. fil.), вид в культурі з 18 ст.; дзвоники карпатські (*Campanula carpatica* Jacq.) в культурі з 19 ст.; тис ягідний (*Taxus baccata* L.) в культурі з 18 ст. А такі третинні релікти як *Ginkgo biloba* L., *Methasequoia* Miki, *Sequoiadendron* Buchholz. та інші в усіх парках і ботанічних садах на всіх континентах світу на диво, стійкі до сучасного забруднення повітря, шкідників та хвороб.

При цьому треба мати на увазі, що в природі можуть з’являтися рослинні форми різного таксономічного рангу шляхом фасціації, гібридизації, поліплоїдного походження тощо. Таксономічна диференціація може торкатися окремих популяцій лише на межі ареалу виду, де умови зростання відмінні від умов в центрі агрегатного виду. Плоїдність теж може бути відмінна в цих умовах.

Отже, відбір й оцінка видів повинні враховувати ще й такі фундаментальні критерії: таксономічний, екологічний та хорологічно-історичний. Декоративність, практична й історична цінність є похідними.

Систематичний критерій передбачає, насамперед, принцип розуміння обсягу виду. “Дрібні” види, вузькі ендеміки штучно збільшують число видів, які нібито потребують охорони. Наголошувати на необхідності охорони таких форм немає жодного сенсу. По-перше, тому, що їх не завжди в природі зможе розрізнити й сам автор новоописів цих “дрібних” видів, не кажучи вже про загальноприйнятий рівень фахової ботанічної підготовки. По-друге, необхідно охороняти вид як такий в даному конкретному відрізку ареалу та його екологічних умовах, незважаючи на його таксономічний статус. Це, як правило, може бути група особин чи популяція таких апоміктичних, гібридних та інших видів родів *Rosa*, *Alchemila*, *Rubus*, *Allium*, *Astragalus*, *Centaurea* тощо. Середовищу зростання абсолютної більшості популяції цих видів небезпеки знищення не існує, а відтак і самим популяціям. Види цих родів штучно, без знання їх сучасного охоронного й екологічного статусу, збільшують число, так званих, червонокнижних видів. Насправді, це – баласт, який дезорієнтує і знецінює справжню ідею “Червоної книги”.

Екологічний критерій. Вимирання і знищення видів (популяцій) – процес вторинний. Першопричиною, первинним є знищення умов життя особин, популяцій чи видів середовища їх існування, тобто екотопів. Тому основним критерієм оцінки охоронного статусу виду чи його популяції повинен бути стан та потенціально можливий ступінь загрози знищення середовища його існування. Якщо існує загроза деградації середовища в конкретній частині ареалу виду чи популяції, необхідно їх взяти під локальну охорону. Якщо ця популяція десь поширена частіше, то загрозна ділянка ареалу послужить моделлю для моніторингового дослідження. На таких модельних ділянках стане можливим визначити життєвість популяції, її динаміку, ступінь і темпи деградації чи оптимізації середовища їх існування. Якби такий підхід був запроваджений з часу першого випуску “Червоної книги УРСР”, то за минулі 30 років ми мали би підстави реально оцінити роль і значення в охороні біорізноманіття не тільки “Червоної книги”, але і того масиву пропозицій, рекомендацій, урядових

постанов, які в арифметичній прогресії збільшуються з кожним роком. Прикладом такої оцінки можуть слугувати уже згадані види. При цьому треба пам'ятати, що вирішальною, небезпечною й найпоширенішою причиною можливого зникнення окремих популяцій є знищення середовища їх існування. Власне стан середовища і є вихідною основою при оцінці аутфітосозологічного статусу виду.

Це положення проілюструємо на одному з багатьох прикладів вирішальної ролі біотопу в збереженні популяцій, так званих, рідкісних видів рослин, зокрема *Campanula carpatica* Jacq.

Campanula carpatica – панкарпатський ендемік, ймовірно дольовикового періоду. В першому виданні “Червоної книги УРСР” [15] вважається “недостатньо вивченим видом”, що потребує спостереження за станом популяцій. В третьому виданні “Червоної книги України” [17] його природоохоронний статус визначається як “рідкісний, реліктовий та ендемічний вид”.

Принагідно зазначимо, що всі види будь-якої флори – релікти, але важливо підкреслити якого періоду. Проте, це вже не просте завдання. Винятком можуть служити апоміктичні, гібридогенні, а в місцевій флорі й інвазійні види. Хоча і вони мають свій вік, тобто точку відліку появи в рослинному світі. Щодо поширення цього виду в Карпатах варто б подавати чіткіше й реальніше місцезростання, а не просто адміністративний поділ, або загальне “в горах ...”.

Твердження, що має місце “явна тенденція до зменшення популяцій” нічим не мотивоване і не відповідає реальному стану цього виду на сьогодні.

Впродовж десяти років ми спостерігали за станом популяції *C. carpatica* у флористичному районі “Свидовець” в околиці с. Костирівка Рахівського району Закарпатської області на підпірній стінці залізно-дорожнього насипу, спорудженого під час Австро-Угорської імперії в 1910 році.

Якщо в 1998 році на площі стіни в 100 м завдовжки і в середньому 2 м заввишки зростало 28 куртинок карпатських дзвоників, то у 2009 їх налічувалося 560, тобто в 20 разів більше. У кожній куртинці 16-35 генеративних з насінневими коробочками пагонів, на кожному з яких 7-9 квітоносних пагінців, у кожній коробочці 6-8 насінин. З цього випливає, що як насіннева продуктивність, так і потенційна плодовитість знаходяться на оптимальній фазі розвитку. Зникненню чи скороченню ареалу цієї популяції сьогодні нічого не загрожує, бо екотоп його вже проіснував майже 100 років. Оскільки *C. carpatica* зростає на вапнякових виступах скель цей вид не можна віднести і до категорії загрозливих “Червоної книги України”. Худоба на скелях на пасеться і трава її не поїдається.

В принципі, в аналогічному положенні знаходяться сотні видів “Червоної книги”, природоохоронний статус яких потребує вивчення, уточнення й об'єктивної оцінки.

Хорологічно-історичний критерій тісно пов'язаний з таксономічним й екологічним, про що йшлося на початку статті. Екологічна, вірніше біологічна пластичність видів, популяцій, індивідуумів регулюється генетичним апаратом спадковості, що є продуктом тривалої еволюції кожного з них, які пережили різні геологічні, кліматичні епохи. Екологічна амплітуда видів, популяцій визначається їх стійким генофондом. Це, очевидно, і є запорукою “агресивності” адвентивних чи інвазійних рослин долати всеможливі бар'єри, розширювати свій ареал, пристосовуватися до нових умов і в такий спосіб успішно конкурувати з аборигенними видами флори на займаних ними територіях.

З цього випливає, що всім видам властива біологічна, екологічна, географічна й історична індивідуальність чи специфічність, тому визначення їх охоронного статусу буде об'єктивним і науково аргументованим тільки після врахування всіх перелічених аспектів, тобто після їх комплексного монографічного дослідження. Всі сьогоднішні

підходи в своїй переважній більшості суб'єктивні, випадкові, носять довільний і часто “смаковий” підхід.

Стає очевидним, що назріла нагальна потреба розробки об'єктивної, наукової і комплексної системи аргументації й мотивації оцінки категорій “знищений”, “зникаючий”, “вимираючий”, “рідкісний” та “вразливий”. Словом всю ієрархію понять і термінів аутфітосозології в контексті згаданих критеріїв необхідно переосмислити, оскільки ці визначення неконкретні, розпливчасті та суб'єктивні. Або такий курйоз, як природоохоронний статус “невизначений”. Це повний абсурд. Якщо вид невизначений, то для чого його заносити до “Червоної книги”, його місце де інде. Цей яскравий приклад найкраще характеризує зміст і наукову цінність “Червоної книги України” [17].

Термінологічна й понятійна концепція аутфітосозології

“Правильно назвав – правильно зрозумів”.

Конфуцій

Фахове мовлення є елементом загальнонаціональної мови і вводить до її контексту нові поняття та їх виразники – терміни. Важливим внеском в розбудову термінологічної лексики в природознавстві були праці І.Верхрадського, І.Франка, М.Драгоманова та багатьох інших. В нашу добу серйозну увагу термінознавству надають Т.І. Панько, І.М. Коган, Г.П. Мацюк та інші [7].

Нові наукові проблемні напрямки вимагають і нових термінологічних нововведень, нових виражальних ресурсів, нових динамічних процесів. Новий науковий термін визначає певний етап в кількісному накопиченню інформації, яка в кінцевому результаті переростає в якісно нову виражальну форму. Цей етап концептуально не є завершальним в науковому сенсі, оскільки науковий процес постійно розвивається, поглиблюється, а термінологія трансформується. Кожна наука має свої символи і терміни, тобто свою мову, ключові слова якої утворюють ніби скелет всього лексичного набору.

Розвиток науки і, передусім, нових її напрямів, потребує й нової термінологіки. Вона виступає як засіб надбання наукового інформаційного потенціалу в природоохоронній проблемі та її інтеграцію в глобальний процес розвитку нової науки – біосозології.

З середини 20 ст. розпочинається інтенсивніший, в порівнянні з доіндустріальним періодом, розвиток ідеї охорони природи, який висунув на порядок денний необхідність введення в природоохоронну науку нових терміносистем і понять.

Концептуальність термінотворення повинна віддзеркалювати суть поняття, доступність, якість та його місце в системі споріднених наук. В нових наукових напрямках не завжди знаходяться вдалий український (російський) адекватний відповідник. Чисельні історичні аналоги засвідчують, що термінотворення, нові терміни не обмежуються вузько національними виражальними засобами. В науковій сфері взагалі, біологічній зокрема, закріпилася тенденція до інтернаціоналізації наукових термінів, в основі яких переважають класичні мови – грецька і латина. Саме грецька і латинська мови, завдяки багатовіковій традиції, без будь-яких угод, рішень чи юридичних кодексів до цього часу залишаються мовами спілкування в багатьох галузях науки.

Тут доречно зробити відступ і згадати про стан вивчення латини на природничих факультетах університетів України. Хоча сьогодні латинська мова уже не є тим критерієм освіченості, яким була в часи Г. Сковороди, П. Могили, Ф. Прокоповича, В. Максимовича, Г. Навашина, та інших. Попри все, цей критерій залишається в силі сьогодні, коли мова йде про спілкування вчених-біологів, медиків, представників

гуманітарних наук. Вона залишається не тільки міжнародною мовою вчених, але й джерелом для утворення наукової й технічної термінології. Римські божества *Flora* й *Fauna* назавжди увіковічили наукові поняття про рослинний і тваринний світ нашої планети. Латина – рідна мова ботаніки, зоології, медицини та інших наук.

Латинська мова відсутня в навчальних планах біологічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка вже понад півтора десятиліття. Студенти не вміють правильно прочитати назву об'єктів свого дослідження. Читають на англійський манер і цим спотворюють наукові назви. Особливо помітна ця прикраса в нових ботанічних словниках. Як будуть інтегруватися ці випускники в Європейський освітній простір, де випускники гімназій, як і випускники Київських дореволюційних гімназій, добротню володіють основами латинської мови. Колишній ректор КНУ В.В. Скопенко пояснював це “відсутністю викладача” відповідного профілю.

У 1962 році проф. В. Готл [23] запропонував термін созологія (sozo – охороняю, logos – слово) – наука, що займається проблемами охорони середовища існування людини. Цей термін швидко завоював права громадянства у науці завдяки використанню його Генеральним секретарем ООН У. Таном 26 травня 1969 року в доповіді “Людина та її середовище”.

При визначенні чи відборі критеріїв детермінації поняття необхідно відібрати рівнозначний термін, який би одним словом виражав різномістовність та суть наукової проблеми. Пов'язати подібні речі можна в природному терміні, який би позначав також прагматичну його функціональність.

Детермінована нами на ранньому, початковому етапі дослідження [8] лексема “охорона рідкісних і зникаючих видів рослин”² була реакцією на поширювані в Європі проблеми охорони рослин. Звичайно, ми були свідомі того, що з часом ця лексема повинна бути вдосконалена й модернізована, бо вона досить громіздка, багатослівна й невиразна в проблемному навантаженні, тобто “не проблемна”, не відповідала вимогам, зазначеним в початковій фразі цього розділу.

Ця неадекватність мовної форми спонукали нас ще в середині 70-х років ХХ століття до пошуків нових виражальних форм, які ґрунтувалися б на наукових постулатах і концепціях. Водночас, в назві повинна бути чітко сформульована детермінаційна суть і напрям досліджуваної проблеми. В результаті 1976 року, а потім уточнена 1978, 1986 і подальших публікаціях нами було запропоновано визначення термінів і нових напрямів дослідження відповідного аспекту природоохоронної проблеми: аутофитосонологія – охорона окремих видів рослин і синфітосонологія – охорона рослинних угруповань (ценозів). Ауто- і синфітосонологія в Україні, і не тільки, вже тривалий період переживають теоретичний, методичний і понятійно-термінологічний, м'яко кажучи, пошук, якщо не превентивну кризу. Звідси й той багатолітній спектр видів, які занесені до, так званої, “Червоної книги” [17]. З часу першої спроби дати визначення поняттям “рідкісний”, “зникаючий”, “ауто- та синфітосонології” та інші (1976, 1978) вони практично залишались на тому ж рівні. Цим термінам слід надати чітке науково мотивоване визначення. Цифровий показник кількості місцезростань і стан середовища існування й повинні визначати його охоронний статус.

Отже, генеза цих термінів бере свій початок в 70-х роках 20 століття і набуває свого наукового громадянства і концептуальної дефініції у відповідних дослідженнях загальної проблеми біосонології.

---

² В інтересах історичної правди відмітимо, що тоді (1963) радянська цензура не пропустила термін “зникаючі” і тільки в 1978, після оприлюднення Міжнародної Червоної книги, цей термін набув широкого вжитку в радянській созологічній термінології.

В концептуальних вимірах фітосозології та її підрозділах ауто- і синфітосозології – важливу роль відіграють теоретичні й методологічні підходи їх становлення як науки. Викристалізуються фундаментальні поняття й основні принципи, які створюють засади пізнання диференціації й інтеграції їх предметної суті. Біосозологія обумовлює заміну значного числа понять. Ця заміна набуває свої права поступово, через переосмислення старих понять і концепцій. Самі поняття й досліджувані об'єкти впроваджуються в свідомість шляхом нагромадження фактів, переконливою аргументацією й рівнем загального розвитку біологічної науки.

В широкому сенсі стан і благополуччя населення Землі визначатимуться успіхами або невдачами екологічного і природоохоронного руху в справі збереження довкілля, біоресурсів, підтримання збалансованої гармонії між людиною і природою. Наведених прикладів досить, щоб переконатися в тім, що біологія сьогодні значить дещо більше для майбутнього розвитку людства, ніж це було прийнято думати до цього часу.

Висновки

Із викладеного вище випливає загальний висновок, що біологія є інтегральною наукою про навколишнє середовище, природні ресурси та еволюцію всього живого на Землі. Вона поєднує воедино проблеми природничі, технічні, гуманітарні і філософські. У зв'язку з цим їй повинно надаватися домінуюче місце у фундаментальній і загальній освіті суспільства в III тисячолітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биология охраны природы (под ред. М. Сулея и Б. Уилкинса). – М.: Мир, 1983.- 430с.
2. Гусев М.В. От антропоцентризма к биоцентризму. / М.В. Гусев. // Вестник Моск. ун-та.- 1994.- № 2.- С.5-9.
3. Красная книга (под ред. А.Л. Тахтаджяна) – Л.:Наука, 1975.- 203с.
4. Медоуз А. Пределы роста. / А. Медоуз, Д. Медоуз. – М.: Мир, 1982.- 426с.
5. Ньюмен А. Легкие нашей планеты. / А. Ньюмен. – М.: Мир, 1989.- 334с.
6. Основы альгологии (ответ. ред. Н.В. Кондратьева, П.М. Царенко). – Киев, 2008. – С. 8-62.
7. Панько Т.І. Українське термінознавство. / Т.І. Панько, Качан І.М., Мацюк Г.П. – Львів, 1994. – 214с.
8. Редкие и исчезающие виды Флоры СССР, нуждающиеся в охране (2-е изд. Под ред. А.А Тахтаджяна).- Л.: Наука, 1981. – 264с.
9. Ситник К.М. Три глобальні напрямки біології на межі тисячоліть: біополітика, сталий розвиток, інвайроменталізм./ К.М. Ситник. // Укр. ботан. журнал. -1998.- Т.55, №6.- С.569-577.
10. Ситник К.М. Інвайроментальна криза: оцінка, розвиток, можливі наслідки./ К.М. Ситник // Укр. ботан. журнал. – 1994. – Т.51, №6. – С. 5-17.
11. Ситник К.М. Біоцентризм і глобалізм. / К.М. Ситник, В.І. Чопик. // Вісник національної Академії наук. - №12. – 2009. –С. 8-12.
12. Соколова Е.И. Аутофизиология: прошлое, настоящее и будущее / Е.И. Соколова, В.И. Чопик – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2010. – 326 с.
13. Стойко С.М. Нова галузь науки – охорона біосфери та її завдання на Україні. / С.М. Стойко. // Вісник АН УРСР. -1973. -№7. –С. 83-92.
14. Стойко С.М. Проблеми фітосозології т шляхи їх вирішення. / С.М. Стойко. // Укр. бот. журн. Т. XL. - №6 1983. – С. 6-13.

15. Теоретические и методические проблемы сравнительной флористики (под ред. Б.А. Юрцева). - Л.: Наука. -1987, - 296с.
16. Федоренко А.П. Червона книга Української РСР /А.П. Федоренко, В.І Чопик. – К.: Наукова думка, 1980. - 421с.
17. Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Українська енциклопедія, 1966. – 605с.
18. Червона книга України. Рослинний світ (3-тє видання). – К.: Глобалконсалтинг, 2009. -912с.
19. Чопик В.І. Рідкісні рослини УРСР та їх охорона. / В.І. Чопик. – К., 1963.- 45с.
20. Чопик В.І. Актуальні питання охорони рослин. / В.І. Чопик. // Укр. ботан. журнал. – 1976. – Т.33, №5. – С. 449-456.
21. Чопик В.І. Редкие и исчезающие растения Украины (под ред. К.М. Сытника). / В.І. Чопик. – К., Наукова думка, 1978. – 212 с.
22. Чопик В.І. Сучасна стратегія біологічної освіти. / В.І. Чопик. // Ойкумена. -1991, №5 – С.14-19.
23. Чопик В.І. Редкие и исчезающие растения и животные Украины. / В.І. Чопик, Н.Н. Щербак. – К., Наукова думка, 1988. – 255 с.
24. Goetel W. Sozologia – nauka o ochronie przyrody I jej zasobow./ W. Goetel // Kosmos Zesz. 5. – Warszawa, 1966. – S. 474-482.
25. Сьюорд А.Ч. Века и растения. / А.Ч. Сьюорд. - Л.- М., 1936. – 556 с.
26. Wilson E.O. Million-Year Histories: Species Diversity as an Ethical goal./ E.O. Wilson // *Wilderness* (Summer 1984). – 236 p.

В.І. Чопик

БИОЦЕНТРИЗМ – НОВАЯ ПАРАДИГМА ОХРАНЫ БИОРАЗНООБРАЗИЯ

В статье излагается новая парадигма сохранения биоразнообразия – биоцентризм, как биоло-философская альтернатива антропоцентризму, обусловившему глобальный экологический кризис. Дан обзор истории создания Красной Книги. Рассматривается понятийный терминологический арсенал нового научного направления – аутофитосоэологии.

V.I. Chopyk

BIOCENTRISM-NEW PARADIGM OF BIODIVERSITY

In this article a new paradigm of preserving biodiversity is introduced, that is based on a new biological thinking. Negative side effects of technical progress created global ecological crisis, where anthropocentric thinking dominates. Its alternative, in authors view, is biocentrism – a new bio-philosophical concept that allows preserving all of the living things on planet Earth.

Надійшла 28.09.2012 р.